

AZ ŐSHONOS NÉPEK KÖZÖTTI ANYAGGYŰJTÉS GYAKORLATA A 19. SZÁZADBAN: REGULY PÉLDÁJA

ASPECTS OF FIELDWORK AMONG INDIGENOUS PEOPLE IN THE 19TH CENTURY: REGULY'S EXAMPLE

Bakró-Nagy Marianne

DSc, Nyelvtudományi Intézet, Budapest
bakro@nytud.hu

ÖSSZEFOGLALÁS

A dolgozat Reguly szibériai terepmunkájának módszertani hátterét tárgyalja. Megkísérli bemutatni az ideológiai motiváció azon pontjait, a 17. és 18. századi felvilágosodás eszméit, amelyek a tengerentúli és a keleti őslakos népek iránti érdeklődés elsődleges forrásainak tekinthetők. A felvilágosodás elgondolásai, amelyek főként német és skandináv tudósok révén jelentkeztek Oroszországban – különösen Szentpétervár tudományos közegében –, találkozásként a birodalom gazdaságpolitikájának és adminisztrációjának érdekeivel, támogatásokhoz vezettek különféle expedíciók megvalósításához, többek között a szibériai őslakosok közé. Az őslakos népek földrajzi és ökológiai körülményeinek, természeti erőforrásainak feltárásán túl kulturális szokásaik és hagyományaik (beleértve nyelvüket is) megismerése volt a cél, ami nem kis mértékben ösztönözte az etnográfia és az etnológia tudományos diszciplínaként való kifermálódását is. A végeredményben a gyarmatosító törekvésektől táplált felfedezések eredményeként Szibéria a 19. század végére a világ egyik legjobban feltárt földrajzi területévé vált. Az expedíciókat vezető vagy azok tagjaiként működő kutatók egyszersmind kijelölték az etnográfiai terepmunka módszertani alapjait is. Reguly, aki a pétervári tudományos körök ismert képviselőinek pénzügyi és tudományos támogatásában részesült, jól ismerte e programokat és iránymutatásokat, azaz kiváló muníciót kapott terepmunkájához.

ABSTRACT

The paper discusses the methodological background of Reguly's fieldwork in Siberia. It attempts to introduce those points of the ideological motivation, the Enlightenment of the 17th and 18th century that can be considered as the primary source of interest in native peoples of the Overseas and the East. The ideas of the Enlightenment, imported by academic people of Germany and Scandinavia to Russia, especially to the scientific centre, St. Petersburg, were welcomed and advocated by the interests of the economic policy and administration of the empire, and resulted in the financial support of expeditions to the native people of Siberia, among others. Beyond the geography or physical resources and ecological conditions of the native peoples, their cultural practices and traditions (including their language) were to be discovered, encour-

aging the emergence of ethnography and ethnology as scientific disciplines. As a result of the actually colonisation induced discoveries, Siberia became one of the best described geographic territories of the world by the end of the 19th century. Scientists, ethnographers leading or being members of the expeditions appointed the methodological approaches of the ethnographic fieldwork. Reguly, who was supported financially and scientifically by well-known representatives of the St. Petersburg academic circles, was well acquainted with the programmes and guidelines of these research efforts and got an excellent munition for his fieldwork.

Kulcsszavak: terepmunka, etnográfia, Szibéria, módszertan, 19. század

Keywords: fieldwork, ethnography, Siberia, methodology, 19th century

Reguly Antal egyetemi éveit követően, külhoni utazásaitól és tanulmányaitól, tanáraitól ösztökélve érkezett Oroszországba, oda, ahol életművének messze túlnyomó többsége létrejött: a finnugor népek között tett utazásai során gyűjtött nyelvi és etnográfiai anyagok és feljegyzések, s mindazok a megfigyelések és következtetések, amelyeknek többek között térképe is köszönhető. Kérdés, hogy milyen felfogás és nézetek jellemezték azt a tudományos közeget, amelyik több támogató révén befogadta és munkáját segítette, s tervei és tevékenysége miként illeszkedtek kora tudományos gyakorlathoz. Ahhoz a tudományos gyakorlathoz, amelyik az akkori Oroszországban, Szentpéterváron kétségtelenül a legmagasabb nemzetközi színvonalat képviselte az etnográfia és a nyelvészet egymáshoz való viszonyában is. E rövid áttekintés tehát arról szándékozik számot adni, hogy azok a módszerek, amelyekkel Reguly a szibériai őshonos népek nyelvéhez és kultúrájához közelített, tükrözik-e, s hogyan tükrözik mindazt, amivel útra indult.

Az etnográfia és etnológia tudományának kiformalódása a német felvilágosodás korszakához köthető, és ezeknek az eszméknek a beáramlása, illetve összekapcsolódása a kor orosz gazdaságpolitikájával és adminisztrációjának érdekeivel, céljaival végső soron az oroszországi őshonos népek kultúrájának olyan mértékű és mélységű feltárásához vezetett, amely a 19. századra legalábbis Szibériát az akkori világ vélhetően legmértékadóbban leírt területévé tette. A gyarmatosító folyamatoknak s a mögöttük álló érdekeknek az etnográfia, majd később az antropológia tudományágának kialakulásában játszott szerepe általában is jellemző (Vermeulen, 2018), itt azonban értelemszerűen csak az oroszországi összefüggések állnak a középpontban. Továbbá, tekintettel arra, hogy Reguly gyűjtőmunkájának zöme is Szibériára összpontosult, leginkább erre a területre érdemes koncentrálni.

Szibéria 16. századi kolonizációja korábban példa nélküli kizsákmányolással sújtotta az őshonos népeket. A nomád mongol törzsek a 12. század elejétől voltak jelen Szibériában, hogy azután a terület a Mongol Birodalom részévé váljon, majd a birodalom felbomlásának folyamatában a 14. század második felétől a

terület nyugati része az Arany Horda fennhatósága alá kerüljön. A késő 15. századra létrejött, független Szibériai Kánság csaknem a teljes nyugat-szibériai területet magában foglalta, ahol a hanti, manysi, nyenyec és a további népek adófizetésre voltak kötelezve, mindenekelőtt prémadó formájában. Csakhogy míg mind a mongolok, mind pedig a tatárok fennhatósága idején az adófizetéstől és időnkénti hadkötelezettségtől eltekintve viszonylag szabadon élhették életüket, a 15. század közepétől, majd azt követően az orosz kolonizációval mindennek vége szakadt, s nem éppen békés módon. A terület igazgatását ekkortól adminisztratív testület (Szibirszki prikaz) végezte a katonai vezetők kinevezésétől kezdve a szibériai népi hagyományok kontrollálásán keresztül egészen az adóztatásig. Az adminisztrációnak elemi érdeke volt a terület felderítése, így lakosságának, természeti javainak feltérképezése nem utolsósorban az adóztatás (jaszak) miatt. Az önkéntes vagy kényszerű migrációk megindulása következtében a 17. századra már átalakulások mentek végbe etnikai tekintetben is. E folyamatok eredménye a 18. századra, illetve a 19. század első felére Szibéria lassú asszimilációja lett (Naumov–Collins, 2006). Az elmondottak fényében már érthető, hogy ezekben az átalakulásokban miért volt oly fontos funkciójuk a bőkezűen támogatott sorozatos expedícióknak, s szerepük, illetve hasznuk is miért lehetett kettős: igaz ugyan, hogy orosz expanziós, gazdasági és politikai érdekeket szolgáltak (nem szólva arról, hogy a cári birodalmat a szó szoros és átvitt értelmében is felőhajtották tenni a világ térképére – Kivelson, 2008), de szolgálták egyszersmind az etnográfiai gyűjtőmunka és leírások céljait is (a történeti, kartográfiai, természettudományos stb. célkitűzések mellett), ami az 1730-as, 1740-es évekre már jól meghatározott keretekben folyt. I. Péter cár kiterjedt kapcsolatai az európai tudományossággal, nem szólva az Orosz Tudományos Akadémia megalapításáról és arról, hogy milyen tudósokat vonzott ezzel Pétervárra, jól magyarázza, hogy oroszok mellett hogyan munkálkodhattak holland, svéd és német utazók és tudósok is (például: Daniel Gottlieb Messerschmidt, Philipp Johann von Strahlenberg és mások) e célok érdekében.

Tartalmukat és célkitűzésüket tekintve mindazoknak a gyűjtő és leíró munkáknak a jelentős hányadát, amelyeket ma összefoglalóan etnográfiai leírásoknak nevezünk, a leibnizi program határozta meg. Ebben a négy fő pontból álló programban (az Ázsia és Amerika közötti lehetséges szárazföldi kapcsolat vizsgálata, tudományos akadémiák és tudós társaságok létesítése, valamint a mágneses erő eltéréseit megfigyelő obszervatóriumok felállítása mellett) a nyelvi minták (specimina variarum linguarum) gyűjtésének igen fontos szerepe volt (Aiton, 1985, 324.). Leibniz „nép” és „nyelv” azonosságát vallotta, és úgy gondolta, hogy népek eredetének tisztázása nem történhetik meg a kettő együttes figyelembevétel nélkül (Vermeulen, 2011, 2012). A finnugor nyelvek iránti különös érdeklődését pedig a beszélők egymástól távoli földrajzi elhelyezkedése keltette fel (Droixhe, 1987).

Fél évszázaddal levelezésének és összegyűjtött munkáinak kiadását követően nézeteinek hatása főként Göttingenben és az ottani tudományosság révén nemzetközi összefüggésekben is kiterjedt, s az a gondolata, hogy a nyelvi anyagok gyűjtése a népek közötti gyűjtőmunka része kell hogy legyen, a későbbiekben, a terepmunka módszereinek a meghatározása során komoly jelentőségre tett szert. E módszerek kidolgozása tekintetében a legmeghatározóbb kétségtelenül a történész (Bakrushin, 1999 [1937]) és az etnográfia tudományának egyik megalapozója, Gerhard Friedrich Müller volt, akinek módszertani leírásai nem kis részben saját terepmunka-tapasztalatain alapultak. Részt vett a Második Kamcsatka (Nagy Északi) Expedícióban (kb. 1733–1743), mely máig a történelem egyik legnagyobb felfedező vállalkozásának számít, s melynek célja Szibéria sarkvidéki területeinek és az észak-amerikai partvidék egyes részeinek a feltérképezése volt. Müller pontokba szedett instrukciókban (Bucher, 2002) foglalta össze a népek leírásakor (Beschreibung der Völker) betartandó elveket és módszereket, kitérve az adatgyűjtés mikéntjére is (melyek közül nem egy „szabályként” a modern terepmunka-kézikönyvekben is megtalálható). Ha semmi mást nem tekintenénk, csak azt, hogy az etnográfia a Müllertől és későbbi követőitől képviselt módszertana miként mutatkozott meg Reguly terepmunka-tevékenységében, már akkor is arra a következtetésre juthatnánk, hogy kora tudományosságának legmagasabb színvonalát képviselte. Ám mindazok a tudós egyéniségek, akikkel vagy akiknek a munkáival szibériai utazásai előtt (főként Pétervárott) kapcsolatba került, és akik között támogatókra is talált, csak megerősíthetik ezt a megállapítást. August Ludwig von Schlözer német történész, Andreas Johan Sjögren finn nyelvész, etnográfus és történész, Karl Ernst von Baer balti német természettudós és geográfus, Christian Martin Frähn német–orosz numizmatikus és történész, Friedrich von Adelung német–orosz történész, nyelvész és bibliográfus, Wilhelm Traugott Krug német filozófus, Isaac Jacob Schmidt holland orientalista vagy Peter von Köppen orosz etnográfus, geográfus és statisztikus tartozik főként ahhoz a körhöz, amelyik jelentékeny hatással volt Reguly ismereteire. Ebből az aspektusból már jól értelmezhető tudományos gyűjtőmunkájának sokfélesége is, hiszen tudjuk, hogy az nemcsak azokat a (rész)diszciplínákat ölelte fel, amelyek azután az etnográfia tágabb körét képezték, hanem annál jelentősen szélesebb volt.

Egy igen rövid áttekintés is megmutatja, hogy etnográfiai tekintetben Reguly terepmunka-tevékenyége miként feleltethető meg mindazoknak a már Müllertől megfogalmazott kívánalmaknak, amelyek nem kis része később az etnográfiai gyűjtőmunka alapkövetelményeivé vált. Az elsődleges elvek egyike szerint Reguly saját lakóhelyükön és környezetükben végezte gyűjtőmunkáját a manysik és a hantik között, itt jegyezte le az obi-ugorok, de főleg a hantik hitvilágát kivételes gazdagsággal tükröző szövegeit, különféle nyelvi adatokat, hogy azután azokból grammatikai megállapításokra is juthasson. Ugyanakkor e népek között élve ta-

nulmányozta életmódjukat, szokásaikat, vallásos hiedelmeiket, azaz tevékenysége nem egyszerű megfigyelés volt, hanem bizonyos fokú közvetlen részvétel is életükben. Kultúrájukat természetes környezetük kontextusában tanulmányozta (aminek hozadéka térképének egyedülálló voltában is megmutatkozik). Mindezt aligha tudta volna végbevinni, ha nem nyeri el informánsainak bizalmát, ami ugyancsak Müller egyik fontos instrukciója. Müller figyelmeztet az oroszul tudó tolmácsok közreműködésének kiiktatására is, mondván, hogy nélkülük elkerülhetők a félrefordítások; tudvalévő, hogy Reguly milyen intenzíven tanulmányozta, illetve tanulta az obi-ugorok nyelveit. Müller meghatározta a megrajzolandó térképek fajtáját is a feltüntetendő tárgyakkal, ám Reguly kartográfiai teljesítménye nem csupán a Müllertől rögzítetteket múlta messze felül. Müller kitért a tanulmányozandó népek képviselőinek leírására is, nem csupán viseleteik, hanem testalkatuk, fizikai jellemzőik stb. tekintetében is, (talán már így előremutatva a fizikai antropológia felé). Tudjuk, hogy Reguly nemcsak hogy figyelmet fordított erre is, és feljegyzéseket is készített, hanem – nem kis mértékben Baer (Tammiksaar–Kalling, 2019) ösztökélésére, illetve kéréseinek megfelelően – koponyák gyűjtése is a célja volt, amiről így írt: „...különös figyelemmel akarnék physicali históriájára e finn népeknek lenni – akaratom egy cranium gyűjteményt ezen egész nép családbul szerezni és minden népnek koponyákat amennyire lehet gyűjteni, valamint fejméréseket és gypslenyomatokat ... venni [...] ezt [...] könnyen ki lehetne talán a többi boreális és talán Siberia népeire terjeszteni...” (Szijs, 2013, 31.). A Müller-féle instrukciók kitérnek a gyűjtendő tárgyak körére is (az ő szempontjából a cári Kunstkammer gyarapítása volt a cél), a Reguly-féle tárgyaknak legalább egy részét a Néprajzi Múzeum őrzi.

Részletes elemzések eredményeként meggyőzőbben is igazolható, hogy Reguly terepmunka-tevékenysége egyenes folytatása volt az etnográfia tudományágának megszületésekor kidolgozott alapelveknek, s ezért időben és térben is szervesen illeszkedik a nemzetközi etnográfiai kutatások vonulatába. Az a kérdés azonban, hogy mindezen ismeretek birtokában milyen következtetéseket vont le, vagy milyen általánosításokat fogalmazott meg a tanulmányozott népekkel kapcsolatban, már egy más aspektusú értékelést igényel. Tény azonban, hogy tudományos alapelvei közül nem egy (melyek közül álljon itt csak néhány), kétségbevonhatatlan, mert olyan objektív szemléletmódot tükröznek, amelyek a tudományos gondolkodásmód alapkövetelményei közé sorolják őket. Meg volt győződve arról, hogy a tudósok nem lehetnek preconcepciói, mert a kutatás „nem ismer előleges nézeteket”, mint ahogyan – székfoglalójában megfogalmazottan – arról is, hogy „A tudomány nem az érzés belvilágából, hanem a külső, a tárgyilagos világ szemléletéből indul”. Utolsónak idézendő véleményének érvényessége pedig jóval általánosabb érvényű: a tudomány „nem hiszi, hogy a természet méltánytalanul és mostohául hozott elő népeket, s hogy mit egynek az emberi tulajdonokból megadott, mástól megtagadta volna...”.

IRODALOM

- Aiton, E. J. (1985): *Leibniz: A Biography*. Bristol: Adam Hilger
- Bakrushin, Sz. V. (1999 [1937]): G. F. Müller kak isztorik Szibiri. In: Miller G. F.: *Isztorii Szibiri* 1. Moszkva: Izdatel'szkaja "Vosztocsnaja Lityeratura" Rosszijszkoj Akademii nauk (Бахрушин, С. В.: Миллер как истрик Сибири. In: Миллер, Г. Ф.: *История Сибири*. Москва: Издательства "Восточная литература" Российской академии наук)
- Bucher, G. (2002): »Von Beschreibung der Sitten und Gebräuche der Völker«. *Die Instruktionen Gerhard Friedrich Müllers und ihre Bedeutung für die Geschichte der Ethnologie und der Geisteswissenschaft*. Stuttgart: Franz Steiner Verlag
- Droixhe, D. (1987): Le voyage de Schreiter: Leibniz et les débuts du comparatisme finno-ougrien. In: Droixhe, D.: *De l'origine du langage aux langues du monde. Études sur les XVIIe et XVIIIe siècles*. Tübingen: Gunter Narr Verlag, 91–114.
- Kivelson, V. A. (2008): 'Between all parts of the Universe': Russian Cosmographies and Imperial Strategies in Early Modern Siberia and Ukraine. *Imago Mundi*, 60, 2, 166–181. DOI: 10.1080/03085690802024232, <https://bit.ly/3ly82Pr>
- Naumov, I. V. – Collins, D. N. (2006): *The History of Siberia*. London–New York: Routledge
- Szj E. (2013): *Reguly és a tudomány „zománcza”*: Életrajzi és kortörténeti adalékok 1. (*Bibliotheca Regulyana* 6) Budapest: Finnugor Népek Világkongresszusa Magyar Nemzeti Szervezete
- Tammiksaar, E. – Kalling, K. (2019): "I was stealing some skulls from the bone chamber when a bigamist cleric stopped me." Karl Ernst von Baer and the Development of Physical Anthropology in Europe. *Centaurus*, 60, 4, 276–293. DOI: 10.1111/1600-0498.12189, <https://bit.ly/2I-uJFn6>
- Vermeulen, H. F. (2011): *Linguistik und Völkerkunde – der Beitrag der historisch- vergleichenden Linguistik von G. W. Leibniz zur Entstehung der Völkerkunde im 18. Jahrhundert*. (Max Planck Institute for Social Anthropology Working Papers 133) Halle (Saale): Max-Planck-Inst. für Wiss.-Geschichte
- Vermeulen, H. F. (2012): *Linguistik und Völkerkunde – der Beitrag der historisch- vergleichenden Linguistik von G. W. Leibniz zur Entstehung der Völkerkunde im 18. Jahrhundert*. Preprint 423. Berlin: Max Planck Institute for the History of Science. Slightly expanded version of Vermeulen 2011. Halle (Saale): Max-Planck-Inst. für Wiss.-Geschichte
- Vermeulen, H. F. (2018): *Before Boas. The Genesis of Ethnography and Ethnology in the German Enlightenment*. (*Critical Studies in the History of Anthropology Series*) Lincoln–London: University of Nebraska Press